

Rodel dils castitgs e cleghers 1800 - 1866

La fontauna e siu cuntegn

Il document «Rodel dils castitgs e cleghers 1800 - 1866» dat in'investa extraordinaria ella veta communabla da Tujetsch durant l'emprema mesadad dil 19avel tschentaner. El plaida da tgisas, remarcas, decisziuns, castitgs e gliestas dils umens incaricai da survegilar ils uauls, las pastiras, la biestga e l'observaziun dils uordens da vischnaunca. La part la pli detagliada entscheiva igl onn 1800 e cuntinuescha cun numerus cass entochen ils onns 1820. Suerter daventan las gliestas annualas dils «cleghers» il cuntegn principal. Quellas gliestas vegnan menadas vinavon entochen 1866. Aschia documentescha il rodel buca mo surpassaments individuals, mobein era la cuntinuitad d'ina instituziun communal sur pliras generaziuns.

Il text original ei scret en in sursilvan vegl, savens mischedaus cun expressiuns tudestgas e latinas. Plaid sco «obercheit», «obsicht», «augenschein», «gegenrecht» e «satis (latin avunda)» stattan sper expressiuns romontschas dil mintgadi puril. Era l'ortografia dils nums e dils plaid semida: ins anfla «cleger», «kleger», «cleghers», «tgisaders» e differentas fuormas dil medem num da famiglia. Quellas variaziuns ein sezzas ina part dalla valeta dil document. Ellas muossan co il lungatg administrativ vegneva duvraus en ina vischnaunca romontscha e co il scarvon adattava la scripziun a sia moda da tschintschar e scriver.

Ils emprems onns cuntegnan liungas gliestas da persunas tgisadas. Il text serepeta savens la fuormulaziun «duei haver», quei vul dir ch'ina persuna vegneva suspectada ni accusada d'in fatg. Ina tgisa era pia aunc buc adina ina sentenza. En auters cass stat ei explicitamein che la persuna seigi «taxada» ni «castigiada», e lu vegn era indicada la summa. Quella differenza ei impurtonta per leger il rodel cun precauziun. Ei dat controlla communabla, mo ella relata era dispetas, perdetgas, dubis e protestas. Perquei ei il document ton in cudisch d'uorden sco in protocol dallas tensiuns che naschevan dalla utilisaziun communabla dalla tiara e dallas resursas.

Davos ils singuls cass cumpara in mund economic nua che mintga prau, mintga pastira e mintga lenn haveva ina valeta directa. Fein, lenna, jarva e dretgs da pascular decidevan davart la pusseivladad da nutrir la famiglia e da mantener casa e baghetgs. Las reglas stuevan proteger las resursas, impedir che singuls prendevan dapli che lur part e coordinar il ritmus denter agricultura, alpegiaziun e veta religiusa. Il rodel muossa pia ina vischnaunca che regeva ses beins comunals cun ina reit da survegilonza locala, cun obligaziuns precisas e cun castitgs che savevan esser finansials, religios ni administrativs.

La vischnaunca e sia autoritad

El center stat il «ludeivel obercheit», pia l'autoritad communal che seradunava, prendeva si las tgisas e decideva co proceder. Ils 12 da fevver 1800 ei igl obercheit seradunaus «en corpore» ed ha tractau las tgisas tenor il solit. Quella formulaziun muossa ch'ei deva gia ina pratica stabilisada. Las persunas savevan vegnir clamadas avon l'autoritad, stuevan selegitar e presentar lur motivs. Sch'il cass era buca clars, vegneva la decisziun refretga, ed ins ordinava ulteriuras informaziuns ni in'inspeziun el liug. L'administraziun era pia sempla, mo buca casuala: tgisa, risposta, perdetga, controlla e sentenza formavan in proceder structurau.

L'obedienscha als decrets da vischnaunca era in'obligaziun. Igl onn 1800 vegn Giusep Sievi da Rueras tgisau per buca haver purtau in priel il di fixau sco ils auters vischins. Venanzi Deflorin duei haver refusau d'obedir ad in decret concernent ina stadera cumprada. Auters vegnan numnai per buca haver claus las seivs, reparau vias ni ademplier in uffeci. Igl onn 1820 vegn fatg endamen a Gion Casper Deplaz ed a Giachen Martin Beer ch'els stoppien tagliar liber las gassas da Ravarolas e Candentschuns e reparar quellas entochen il di da sogn Placi. Per cass da munconza era gia fixau in castitg. Gl'uorden comunabel cumpigliava pia buca mo uaul e biestga, mobein era vias, punts, seivs, resgias e baghetgs.

Ils ufficials purtavan tetels sco statalter, scarvon, salter, assistent, mistral, sechselmeister e gerau. Lur preschientscha el rodel dat ina survesta dalla structura politica locala. Tuttina savevan era autoritads vegnir tgisadas. Il landamann Gieriet vegn taxaus 1807 per haver schau siu cavagl sin la pastira da casa. In mistral vegn menziunau pervia d'in cavagl che pasculava senza dretg, ed il scarvon Lucas Cavegn vegn confruntaus cun pliras tgisas. Quei indichescha ch'ils uordens

valevan, silmeins tenor il principi dil rodel, era per persunas cun in uffeci. L'autorità communal survegeva sia forza buca mo dalla posiziun dils menaders, mobein dalla pretensiun che mintgin stoppi respectar las medemas reglas.

La vischnaunca prendeva era decisiuns che tuccavan las relaziuns cun autras autoritads. Ina remarca da 1820 tracta ils cautevias d'alps ed ils dretgs vicendeivels cun Mustér. Sch'igl obercheit da Mustér clamava negins Tujetschins, dueva ina soluziun cun delegai valer; schiglioc reservava Tujetsch il dretg da far diever dil «gegenrecht». Il passadi ei cuorts, mo el muossa che l'administraziun dallas alps e dils dretgs da pascular surpassavan ils cunfins locals. Ils uordens stuevan vegnir coordinai era cun ils vischins, e la vischnaunca defendeva ses interess cun reglas vicendeivlas.

Ils cleghers e lur incarica

Ils cleghers eran ils posts da controlla ils pli impurtonts dil sistem. Già ils 14 da fevrer 1800 vegnan els reparti tenor uauls e vischinadis. Crest Schmet survegn igl Uaul Niregl, Placi de Sax igl Uaul Bugnei, Luregn Giacumet igl Uaul Camischolas e Dumeni Gieriet igl Uaul Flurin. Toni Beer e statalter Gion Antoni Macolin eran responsabels per Liez e Surrein; auters per Sontga Brida, Nual, la Rieda, il Bostg e Cavorgia. Sper quels cleghers dils uauls vegnan numnai umens per la controlla dalla biestga a Tschamut, Rueras, Camischolas e Zarcuns, Gonda e Sedrun. Caitan de Gonda survegn explicitamein igl «obsicht» dils tiers igl atun e la primavera.

L'incarica vegneva renovada regularmein. Igl onn 1801 ein ils cleghers «obligai per cunscienza sin tuts falliments», ed igl onn 1803 vegnan els constrenschis per sarament. Quellas formulaziuns dattan all'incarica ina dimensiun moral e giuridica. Il clegher stueva mirar, rapportar e buca zuppar. Rumias Curschellas vegn 1808 privaus dalla pagaglia perquei ch'el veva, tenor il rodel, buca dau en surpassaments ch'el veva viu duront siu uffeci. Toni Beer vegn medemamein castigiaus per buca haver adempliu sias obligaziuns sco pindrer. La vischnaunca survegiava pia era ils survegiladers.

Ils cleghers eran oriundamein reparti savens tenor uauls. Cul temps vegn la repartiziun tenor vischinadi pli clara. Las gliestas menziuneschan Tschamut, Selva, Rueras, Camischolas, Zarcuns, Gonda, Sedrun, Bugnei, Surrein e Cavorgia. Gronds vischinadis survegnan plirs umens, ferton che vischinadis pli pigns han per ordinari in representant. Rueras e Sedrun cumparan savens cun duas ni treis persunas. Zarcuns vegn mintgaton tractaus separadamein, mintgaton ensemen cun Camischolas. Tschamut e Selva vegnan onns pli tard era reuni. Quella flexibilitad muossa ch'il sistem vegneva adattaus allas relaziuns locals e buc applicaus tenor in schema fix.

L'incarica cumpigliava «tuts fatgs», ni era singuls secturs sco igl uaul, fein a pastg, mundi, biestga, sondas e firaus. Ils 19 da fevrer 1811 decida igl obercheit da metter en mintga vischinadi in clegher cun igl «obsicht» sin las sondas e firaus ch'eran vegnidadas fixadas dalla vischnaunca. Pli tard, las gliestas vegnan pli cuortas e numnan principalmein ils nums. Dapi 1859 vegn era duvrau il plaid «tgisaders». Malgrad la midada dil vocabulari resta la structura clara: mintga part dalla vallada dueva haver persunas responsablas per far valer ils uordens e da dar vinavon ils surpassaments all'autorità.

Ils uauls sco resursa communabla

La pli gronda part dallas tgisas dils emprems onns pertucca la lenna. Ils uauls da Tujetsch furnevan lenna da fiug, buoras, quaders, lattas, slondas, dascha, cavrida e material per baghegiar. Perquei deva ei lubientschas precisas, quantitads fixadas e loghens determinai. Tgi che pinava in lenn senza lubientscha, prendeva dapli che concediu, vendeva la lenna ni duvrava ella per in auter intent, saveva vegnir tgisaus e castigiaus. Già 1800 vegnan numnai ils uauls Niregl, Bugnei, Camischolas, Flurin, Liez, Surrein, Sontga Brida, Nual, la Rieda, il Bostg e Cavorgia. Pli tard cumparan era Tschuppina, Gieppia, Carmihut, Diratschs e la Val Stgira.

Ils cass muossan differents tips da surpassaments. Mihel Jacomet duei haver pinau dus lenns dadador Bugnei «en schetga fria» sur la lubientscha. Clau Barclamiu Peder, Rumias Curschellas e Giusep Hetz vegnan tgisai per biara lenna egl Uaul Nual. Toni Schmet confessa tenor ina perdetga d'haver pinau trenta lattas en quei uaul. Giusep Maria Zanetti duei haver priu endisch plantas dapli che cumprau. Felici Biart vegn menziunau per dudisch quaders dadador Bugnei, e Benedetg Deragisch per curontaduas lattas egl Uaul Bugnei. Quellas indicaziuns concretas dattan ina idea

dalla controlla: ins quintava plontas e tocs e distingueva denter lenns verds, lenns secs, cavidra, roma e material resgiau.

La lubientscha era ligiada vid in intent. Gion Benedetg Caviezel veva survegniu lenna pil mulin, mo duei haver vendiu ils quendisch quaders e quater lenns d'aissa. Giusep Maria Schnoz veva ina lubientscha per in lenn da slondas per far in tetg, mo duei haver duvrau il material per vischala. Auters vevan survegniu lenna per nuegls ni baghetgs e vegnevan dumandai da mussar ch'els hagian baghegiu tenor la lubientscha. Il cass da statalter Gion Andriu Berther ei characteristics: el veva dumandau lenna per in nuegl da dudisch armauls, mo tenor la tgisa veva el construì mo ina zona da cauras. La vischnaunca controllava pia buca mo la quantitat pridas, mobein era l'utilisaziun finala.

Vendita e transport dalla lenna eran medemamein sensibilis. Johannes Diogg duei haver vendiu lenna als Tudestgs. Crest Giusep Riedi vegn tgisaus 1811 per haver vendiu lenna a quels da Cavadra. Differentas persunas vegnan menziunadas per haver tratg en buoras ni quaders e barschau il material suenter haver resgiau. En la gronda seria da tgisas da Ruera 1806 e 1807 cumparan numerus umens che dueien haver priu lenna egl Ual Surrein, savens cavidra, petgens ni buoras. Igl Ual Surrein vegneva utilisau intensivamein. La repetiziun dils medems nums e loghens muossa con grev ch'ei era da mantener ils cunfins denter basegns privat e proprietad communabla.

Ils castitgs per surpassaments egl ual variavan. Igl onn 1807 paga Giusep Hetz treis flurins e vengn crizzers per lenna scumandada da Surrein. Igl onn 1808 vegnan ils vischins da Selva castigai cun quater talers per haver priu lenna sur il liug lubiu. Barclamiu Berther vegn taxaus cun quater flurins per lenna egl ual dallas Ruinatscha, denton che Vigeli Peder vegn taxaus cun sis renschs e curonta crizzers per lenna pinada sur scumandau e per ina pluna digl Ual Surrein. Las differentas summas indicheschon ch'igl obercheit risguardava la quantitat, il liug e probablamein era las circumstanzias. Il rodel dat denton buc adina la sentenza finala; savens resta ei tier la tgisa ni tier l'obligaziun da selegitar.

Biestga, pastiras e dretgs

La secunda gronda domena ei la controlla dalla biestga. Il ritmus puril pretendeva che vaccas, vadials, stiarlas, armauls, cauras, nuorsas, cavals e tiers casa vegnien menai tenor reglas communalas. Ils animals astgavan buca ir libramein pils praus la primavera, cura ch'il fein entschaveva a crescer, ni igl atun en loghens reservai. Ils possessurs stuevan metter els sut pastur, serrar els en nuegl ni procurar ch'in pindradur survegliass la situaziun. Il rodel repeta adina puspei tgisas per vaccas, vadials e cavals ch'eran vegni en praus jasters e vevan caschunau donns.

Ils cass da 1800 ein fitg detagliai. Pliras persunas vegnan tgisadas per haver schau ir ils tiers la primavera. Giusep Beer da Gonda duei haver mess ils tiers en nuegl il di, mo schau ir els libramein la notg. Stalter Vigeli Monn duei haver pasculau circa treis jamnas cun ventgatreis armauls ed in cavagl avon che la muntanera communabla mondi ora. Giusep Schmet relata sco perdetga ch'el hagi viu cauras ed anseuls els praus da Sedrun Sura e co singuls possessurs separavien lur agens animals dalla muntanera. La controlla dependeva d'ina observaziun precisa e dalla promptadad dils vischins da dar perdetga.

Era il diember e la derivonza dils animals eran reglai. Tgi che menava en in vadi pli vegls che treis jamnas, in tier jester ni dapli animals che lubiu stueva presentar in attestat ni pagar. Igl onn 1810 vegn registrau exactamein tgei animals che pliras persunas da Tschamut havevan giu la primavera senza lubientscha: vadials, vaccas e genetschas. Autras tgisas pertuccan stiarlas, mugias, nuorsas, anseuls e purschals jasters. Quellas reglas protegivan la jarva e limitavan la concorrenza sin las pastiras communalas. Ellas savevan era esser impurtontas per impedir malsognas; plirs cass menziuneschan animals carpai ch'eran buca vegni urentari.

Il pindradur aveva l'incarica da pindrar animals che surpassavan ils cunfins. Clau Sievi vegn criticaus 1800 per buca haver giu pastur e per haver pindrau mal. Giachen Antoni Berther vegn 1811 tgisaus per buca haver fatg sia obligaziun sco pindradur. Igl onn 1820 vegn Gion Casper Deplaz avisaus ch'el stoppi far quei uffeci. Era ils vischinadis vegnan teni responsabels: ils vischins da Gonda dueien haver giu negin pindradur igl atun e la primavera, e 1808 vegn lamentau che Sedrun hagi negin uorden cun pindrar ed enferrar ils tiers casa. Il sistem pretendeva pia cooperaziun da mintga possessur, dil pastur e digl uffeci local.

Ils cavals occupeschan ina posiziun speciala. Els cumparan savens sin pastiras da casa ni els praus senza pastur. Dapi 1839 registreschan pliras gliestas in «cautegia da cavals», pia ina persuna particularmein incaricada dalla controlla dils cavals. Igl onn 1847 vegnan supplementarmein tschentai cautegias dallas stiarlas per Strem e Mila. Quellas incaricas specialas muossan co la survegionza ei vegnida differenziada tenor il tip d'animal e la regiun da pascular. La finamira restava la medema: evitar donn privats, mantener la disciplina communabla e garantir ina repartiziun pli uliva dalla jarva.

Fein, mundi, seivs e cunfins

Il «fein a pastg» ei in tema central. Ei setracta da fein segaus els aults e cuolms. Numerusas personas vegnan tgisadas per haver segau en pastira da vaccas, sin fops ni palas senza dretg. Igl onn 1800 cumparan Surtscheinghels, ils Neidis da Vons, las Foppettas da Scharinas, ils Stavels Val, ils Bruis da Liez e la Pala Gronda. Ils onns suandonts vegnan numnai Grep Tgietschen, la Val Bugnei, Foppa Verda, la Pulanera, Stavlets, Cuolm Cavorgia e biars auters loghens. Il rodel conserva aschia ina geografia precisa dall'economia da fein.

Segar avon il termin ni en in liug reservau saveva far donn all'entira cuminonza. Igl obercheit stueva denton distinguer denter tgisa e fatg cumprovau. Igl onn 1805 refusa Schimun de Curtins l'accusaziun d'haver segau silla Pulanera. L'autorità ordinescha ch'ins mondi la primavera sin il liug. Sche la tgisa seigi vera, duei el vegnir censuraus; sche buc, duei la persuna che ha tgisau star neu per sia tgisa. Igl onn 1820 pretendia statalter Caviezel medemamein in «augenschein» per duas surfatschas a Stavlets. Vigielli Monn protesta encunter ina controlla sin in dils loghens e pretendia ch'in um cun enconuschientscha dil territori accumpogni in commember digl obercheit. Quellas scenas muossan la muntada dils cunfins locals e dalla savida dils habitonts.

Il «mundi» ei in'otra noziun che serepeta. Il document declara buc exactamein il plaid, mo ils cass colligian el cun la pasculaziun communabla e cun termins che tut ils vischins stuevan observar. Personas vegnan tgisadas per haver «rut en mundi» cun animals ni per buca haver fatg mundi ensemen culs auters. Igl onn 1805 vegnan ils vischins da Tschamut tgisai tuts ensemen: els hagian fatg mundi otg dis pli tard e schau ir ils tiers sera e damaun pils praus. Era Cavorgia vegn numnaus per buca haver fatg mundi cun ils auters. Il context muossa pia in uorden coordinau d'utilisar las pastiras.

Seivs e classenas definavan ils cunfins. Maria Catharina Monn e pliras autras personas vegnan numnadas per buca haver claus. Librat Cumanel duei haver spustau ni buca reparau ina seiv giu Cavorgia. Igl onn 1808 vegn reclamau che statalter Hans Gieri Riedi hagi carschentau la seiv vi Surrein encunter la gassa. In iert e la pastira savevan era vegnir engrondi sin donn dil terren communabel. Toni Beer da Gonda duei haver carschentau igl iert, e Librat Cumenel vegn castigiaus per haver carschentau ina seiv encunter la pastira. Las seivs eran perquei buc ina causa privata senza consequenzas, mobein marcas materialas dils dretgs da possess e d'utilisaziun.

Era las alps e las zonas da mises eran colligiadas cun reglas precisas. Pasturs astgavan buca menar vadials ord lur cunfins. Toni Sievi duei haver pasculau ses vadials sin l'alp da Val Giuv senza dretg e schau far donn els praus. Auters vegnan tgisai per haver caschau a Pardatsch, Cungieri ni Valtgeva, ni per haver teniu animals a casa cura ch'els stuevan esser sin l'alp. Il rodel dat buc ina descripziun sistematica da tut ils dretgs.

Baghetgs, resgias e lavurs communablas

Ils uordens pertuccan era la construcziun. Per baghegiar in nuegl, in clavau, ina tegia ni in auter edifeci duvra'ins savens sulom e lenna dalla vischnaunca. Quei explichescha daco l'autorità dumandava suenter sche la construcziun corrispundeva alla lubientscha. Ludovic Beer duei haver dumandau da far dus nuegls a Valtgeva, mo construì mo in nuegl ed ina zona; el vegn era criticaus per buca haver «salidau la vischnaunca» per il sulom. Stalter Caviezel duei haver baghegiu in clavau ella Val Bugnei senza lubientscha dil sulom. Igl onn 1820 sto el plinavon mussar che la tegia da Stavlets seigi sin terren dall'alp e buc sin pastira da casa.

La resgia era ina infrastruttura essenziala per transformar las buoras en material da construcziun. Già 1800 vegn scarvon Lucas Cavegn tgisaus per buca haver baghegiu la resgia, aschia che personas privatas hagian stuiu schar ir mal lur buoras. La tgisa muossa ch'igl'uffeci public includeva responsabladad per in stabiliment che surveschi a plirs vischins. Auters cass tractan lenna resgiada senza lubientscha ni resgiada per in intent auter che quel concediu. Balzer Deflorin

rapporta 1802 davart cargas lenna resgiadas sin Rosas, e repetidamein vegn descret co buoras, quaders e palaunca vegnan menai a casa, duvrai ni barschai.

Il mulin cumpara medemamein sco punct impurtont. Gion Benedetg Caviezel veva survegniu ina considerabla quantitat lenna per il mulin, mo tenor la tgisa ha el vendiu ella. Felici Monn vegn 1802 menziunaus per haver purtau in sac frina el mulin ina dumengia endamaun. Quella remarca colligia l'economia quotidiana cun l'observaziun dil temps religios. Mulin, resgia, punts e vias eran necessaris, mo lur utilisaziun stueva succeder tenor ils termin e las obligaziuns fixadas dalla cuminonza.

Las remarclas davart preuls, staderas, seivs e gassas muossan che la vischnaunca pretendeva lavur communabla. Tgi buca purtava buca material il di fixau, reparava buca ina seiv ni schubergiava buca ina via, saveva vegnir admonius ni castigliaus. Ils cass paran pigns, mo ensemen fan els veseivla ina societad che dependeva fermamein dalla collaboraziun. Senza vias libras, punts mantenidas, resgia funcziunonta e cunfins clars, saveva il transport dil fein, dalla lenna e dalla biestga buca funcziunar. Ils uordens protegian pia buca mo proprietad, mobein era l'infrastructura necessaria per la veta economica dalla vallada.

Sondas ,firaus e disciplina religiosa

La separaziun denter lavur e temps religios ei in ulteriur fil tgietschen dil rodel. Pliras personas vegnan tgisadas per haver luvrau, transportau rauba, tagliau lenna, cavau cristallas ni fatg autras lavurs la sonda suentermiezdi, la dumengia ni in firau. La vischnaunca haveva fixau certas sondas e firaus e numna 1811 cleghers specials per haver igl «obsicht» sin lur observaziun. Quei muossa che la sanctificaziun dil temps era buc mo ina pretensiun ecclesiastica, mobein ina part digl uorden communal.

Ils exempels ein fetg concrets. Felici Monn duei haver purtau rauba ord Pardatsch ed in sac frina el mulin ina dumengia endamaun. Barclamiu Giacumet vegn menziunaus perquei che sia dunna duei haver fatg magliacs ina sonda entochen la messa da Nossadunna. Giusep Lurens Riedi, Barclamiu Giacumet e siu frar dueien haver transportau curters il di da sogn Barclamiu. Carli Antoni Monn vegn tgisaus 1811 per haver menau bos cun fein las sondas suentermiezdi e per haver purtau canastras fein dumengias e firaus. Auters han tagliau lenna ni luvrau sin in'alp il temps scumandau.

Il cavar cristallas cumpara en quei medem context. Giachen Martin Durgiai e statalter Rest de Sax dueien haver cavau «castaigls/cristallas» durant duas sondas suentermiezdi. Il fegl da Placi de Sax e Giusep Antoni Deragisch vegnan era tgisai per quella lavur. Il rodel giudichescha buc la tscherca da cristallas sco tala; il punct dalla tgisa ei il temps dalla lavur. Tuttina ei la notizia historica preziosa, perquei ch'ella documentescha il cavar cristallas en Tujetsch all'entschatta dil 19avel tschentaner.

Igl onn 1811 vegnan numerusas personas numnadas per buca esser stadas cun processiu sin Sogn Gottard «a siu temps», per part durant dus onns. El muossa ch'ina pratica religiosa vegneva controllada e registrada. Era ils castitgs savevan haver ina fuorma religiosa. Ludavica Pali vegn 1808 castigada per haver priu bia lenna egl Uaul Bugnei cun «ina messa ed in rusari». La societad uneva pia dretg communal, morala religiosa sin ina moda che para oz jastra, mo che corrispundeva alla cultura dil temps.

Tgisa, perdetga ed augenschein

Il rodel lubescha da perseguitar co ina tgisa vegneva tractada. Savens entscheiva ella cun il num dalla persuna e la formulaziun precauta «duei haver». Silsuenter suondan indicaziuns dil liug, dalla quantitat, dil temps e mintgaton dalla perdetga. Il scarvon saveva registrar tgi che veva viu ils animals, tgi veva gidau a cargar la lenna ni tgi saveva mussar il tschep. Quella maniera da scriver dat all'autoritat material per decider e dat oz als lecturs ina descripziun concreta dils eveniments.

Perdetgas vegnan numnadas explicitamein. Giusep Schmet relata 1800 tgei animals ch'el hagi viu els praus e co il fegl da Casper Beer menavi las cauras. Igl onn 1813 vegn Giusep Schnoz indicaus sco perdetga per vacas pertgiradas els praus dallas Rueras. En auters cass san cleghers, salters, pasturs, fumegls ni vischins confirmar in fatg. Ina perdetga saveva era vegnir deducida d'in discuors, sco tier Barclamiu Giacumet, nua ch'il rodel di ch'ina supposiziun seigi naschida dil

tschintschar da sia dunna alla fiera da Camischolas. Quei exempel admonescha da distinguer denter observaziun directa, rapport e fama.

Sch'ina persuna contestava la tgisa, saveva ella pretender in «augenschein», in'inspeziun oculara. Il cass da Schimun de Curtins 1805 e quel da statalter Caviezel 1820 muossan ch'igl obercheit era prompts da controllar ils loghens. Persunas cun enconuschientscha dil territori duevan gidar ad identificar pastira, prau e cunfin. Era 1814 vegnan ils cass da Gion Crest Wenzin, Paul Giusep Wenzin, statalter Vinzens Monn e Mihel Giacumet refretgs entochen ch'ina delegaziun hagi examinau ils loghens nua ch'els dueien haver segau. L'inspeziun saveva decider era tgi che stueva pagar las spesas.

Il verb «selegitimar» cumpara savens. La persuna stueva mussar la lubientscha ni il dretg ch'ella pretendeva. Quei valeva per lenna, sulom, baghetgs, animals e pastiras. Igl onn 1819 vegn il mistral Wenzin suspectaus d'haver pinau lenna senza ina lubientscha cumpleina. Igl onn 1824 sto el selegitimar per quater lenns ord schetga fria. La registraziun dallas lubientschas era pia decisiva, schegie che nus vein buca tut ils documents corrispundents. Il rodel fa veseivel in dretg local che sebasava sin memoria, perdetga, inspeziun e decisiun scretta.

Ils castitgs ein indicai cun differentas muneidas e mesiras: crizzers, flurins, renschs, bazs e talers. Per surpassaments pli pigns vegnan savens numnai trenta crizers; auters cass muntan ad in, dus, treis ni plirs flurins e renschs. Mintgaton vegn il castitg fixaus per tgau da biestga. La summa suonda buc in schema ch'ins savess reconstruir cumpleinamein ord il document, mo ella variescha tenor donn e grevezia. Sper il castitg da daners dat ei admoniziuns, sperdita dalla pagaglia, obligaziun da reparar, spesas per in augenschein e penetienzas religiusas.

Ils vischinadis e la reit sociala

Las gliestas annualas dils cleghers fan veseivla la structura dalla vallada. Tschamut e Selva representan la part sura, Rueras cun ses uauls e mises ha savens plirs responsabels, Zarcuns e Camischolas vegnan tractai separadamein ni ensemen, Gonda e Sedrun fuorman il center, e Bugnei, Surrein e Cavorgia completeschan la reit. Salins e Giuv cumparan en singuls contexts. La repartiziun muossa ch'igl uorden communal vegneva realisau tras ils vischinadis. Mintga territori haveva persunas che conoschevan ils loghens, ils dretgs, las famiglias e las circumstanziass.

Ils nums da famiglia serepetan sur decennis: Riedi, Berther, Beer, Monn, Deflorin, Decurtins, Giacumet, Giossi, Schmet, Wenzin, Peder, Mucli, Caviezel, Cavegn, Deragisch, Hendri e biars auters. Savens vegnan ils umens distingui cun tetels, num dil bab, professiun ni liug da habitar. Ins anfla per exempel in glaser, in fravi, in hafner, in muliner, in caluster, in ustier ed in cantadur. Quellas indicaziuns ein cuortas, mo ellas gidan ad identificar persunas ch'avevan forsa il medem prenum e num. Per la genealogia e la historia sociala ein las gliestas perquei ina fontauna remarcabla.

Era dunnas cumparan el rodel, schegie pli darar. Lucia Beer, Maria Catharina Monn, Rosa Berther, Maria Barbla Berther, Margreta Berther, Ludavica Pali e differentas vieuas, soras e feglias vegnan numnadas en connex cun biestga, lenna, fein, seivs ni observaziun dils firaus. Mintgaton vegnan ellas identificadas tras il bab ni igl um, mo ellas vegnan era tractadas sco persunas responsablas per lur agen agir. Margreta Berther vegn per exempel castigada per lenna e per ina vacca ch'era ida els praus. Ludavica Pali survegn in castitg religius. Il rodel dat pia era, en fragments, investa ella lavur e responsabladad economica dallas dunnas.

Las tgisas muossan ina societad d'ina vischinonza stretga. Ils habitonts vesevan cura ch'in animal passava el prau, tgi che transportava in blah fein, nua ch'ina buora vegneva resgiada e tgi che luvrava ina sonda. Quella vischinonza pudeva provocar conflicts, sco igl onn 1814, cura che las parts pretendan ina controlla el liug. Ella garanteva denton era che gl'uorden comunabel funcziuni senza in'administraziun professiunala. Ils cleghers eran sezs vischins e purs. Els stuevan controllar persunas cun las qualas els vivevan e luvraivan mintga di. La survigilonza era perquei in'obligaziun sociala difficila, buc ina funcziun distanziada.

Il rodel menziunescha mintgaton entirs vischinadis. Tschamut vegn tgisaus collectivamein per mundi e per il temps da pascular; Selva paga in castitg collectiv per lenna prida sur liug; Gonda e Sedrun vegnan criticaì per munconza da pindradurs ni uorden cun ils tiers. Quei muossa che la responsabladad saveva esser individuala ni collectiva. Sch'in'organisaziun locala funcziunava buc,

pudeva igl entir vischinadi star avon l'autorità. Il dretg communal rinforzava aschia la necessitad da s'organisar enteifer mintga fracziun.

La cuntinuitad dils onns 1825 - 1866

Dapi la mesadad dils onns 1820 semida il caracter dil document. Las liungas tgisas daventan pli raras, las gliestas dils cleghers occupeschan bunamein mintg'onn. Quei vul buc exnum dir ch'ei deva meins conflicts. Ei po era esser che las tgisas vegnevan registradas en in auter liug ni che la part conservada dil rodel veva in'autra funcziun. La fontauna sezza lubescha mo da constatar che la registraziun annuala dils responsabels cuntinuescha cun gronda regularitad.

Las gliestas da 1825 entochen 1835 documenteschan in sistem stabil. Mintg'onn vegnan numnai representants per las differentas parts dalla vischnaunca. Rueras e Sedrun han savens plirs cleghers, Tschamut, Selva, Bugnei, Surrein e Cavorgia han per ordinari in ni dus. Professius e tetels gidan a distinguer ils ufficials. Ils onns 1836 e 1837 vegnan per part reuni en ina gliesta, sco era 1837 e 1838 e 1838 e 1839. Quei indichescha che la perioda d'uffeci saveva surpassar in onn ni che la registraziun vegneva actualisada tenor basegn.

Dapi 1839 cumpara sper ils cleghers il cauteigia da cavals. Duri Biart ha quella funcziun 1839, pli tard suondan denton auters sco Gion Batesta Rothmund, Giusep Maria Monn, Gion Antoni Hetz, Stiaffen Fidel Monn, il fravi Soliva, Thomas Monn e Giusep Antoni Mucli. Igl onn 1847 vegnan era tschentai cauteigias per las stiarlas da Strem e Mila. Quellas notizias cumpleteschan las gliestas e muossan che la controlla dalla biestga haveva survegnu incaricas pli specialisadas.

Ils onns 1850 entochen 1858 cuntinuescha la medema repartiziun. Tschamut e Selva vegnan mintgaton reuni, Camischolas e Zarcuns vegnan buca adina distingui, e Sedrun ha savens dus representants. Ils nums semidan, mo las famiglias e las fracziuns restan presentas. Igl onn 1859 porta la gliesta il tetel «tgisaders». Era 1860 e 1861 vegn quei plaid duvraus, ferton che da 1863 entochen 1866 tuorna alla denominaziun «cleghers». La midada para pia plitost linguistica che instituziunala.

La davosa gliesta da 1866 numna per Tschamut Giachen Antoni Deflorin; per Selva statalter Giachen Venzin e Sep Antoni Loretz; per Rueras Gion Antoni Berther e Tumaisch Beer; per Camischolas statalter Gion Andriu il giuven e Giachen Martin Berther; per Gonda Giachen Antoni Berther e Giachen Antoni Beer, muliner; per Sedrun Sep Antoni Huonder, Giachen Antoni Beer e Gion Antoni Deragisch; per Bugnei Gion Batesta Beer e Gion Antoni Curschellas; per Cavorgia il feigl da Gion Antoni Schmet e Rest Giusep Giacomet; per Surrein Giachen Martin Curschellas e Luis Hendri. Cun quella gliesta finescha la seria. Ella muossa che l'instituziun era aunc adina activa sissontasis onns suenter l'emprema registraziun detagliada.

Alla fin indichescha il document ulteriurs cudischs dalla partiziun «Polizia e castitgs»: in rodel da castitgs 1793 entochen 1820, ina gliesta dils fraudaders 1862 entochen 1869, in protocol dils castitgs 1905 entochen 1937 ed in cudisch da protocols da tgisas e castitgs 1940 entochen 1965. Quella survesta metta il rodel en ina tradiziun administrativa pli liunga. La controlla dils uordens communal ei buca stada in fenomen limitau ils emprems decennis dil 19avel tschentaner, mobein ha cuntinuau en novas fuormas tochen el 20avel tschentaner.

La muntada historica dil rodel

Il rodel ei ina fontauna per la historia dil dretg, dall'economia e dil mintgadi. El muossa co ina cuminonza muntagnarda administrava resursas limitadas senza in grond apparat. Ils uauls furnevan material, las pastiras nutrevan la biestga. Per mantener quei equilibr eran lubientschas, termins, pasturs, pindrers, cleghers e castitgs necessaris. Mintga surpassament saveva haver consequenzas per auters vischins: ina vacca en in prau sminueva il fein, in lenn pinau senza dretg prendeva material dalla cuminonza.

La primavera era il temps dalla pli gronda protecziun dils praus; la stad pretendeva pasturs e l'alpegiaziun tenor dretg; igl atun purtava conflicts per animals turnai dall'alp e per il fein a pastg; igl unviern era il temps da dar quen, prender si tgisas e preparar novas incaricas. Ils cleghers vegnan savens eligi il matg ni il zercladur, cura che la perioda da pascular entschaveva. Ils castitgs e las tgisas vegnan savens tractadas il schaner ni il fevrer. Il register suonda pia il ciclus dalla lavur purila e dall'administraziun communal.

Ils numerus toponims, nums locals, ein d'ina valeta speciala. Els localiseschan uauls, palas, foppas, vals, uclauns, pastiras e baghetgs. Enqual num ei aunc enconuschents oz, auters ein forsa semidai ni svani. Ensemen culs nums da famiglia dattan els ina carta sociala e geografica dalla vallada.

Era la mentalitad dil temps daventa veseivla. Obedientscha, cunscienza, sarament e sanctificaziun dils firaus stattan sper interess economics fetg concrets. Il dretg communal e la religiun eran colligiai, mo l'autoritat empruava era da sclarir ils fatgs. Persunas savevan protestar, pretender in augenschein e vegnir dumandadas da mussar lur dretg. Il rodel ei perquei buca mo ina gliesta da scamonds. El documentescha ina cultura da negozi, controlla e responsabladad, nua che la reputaziun dallas persunas e la savida dils vischins havevan gronda peisa.

Il document raquenta co Tujetsch ha organisau sia veta communabla denter 1800 e 1866. Ils emprems onns dattan las scenas e las vuschs: animals che van pils praus, buoras che vegnan pinadas, fein segaus en pastira, dispetas davart cunfins e persunas clamadas avon igl obercheit. Ils onns pli tards dattan la structura e la cuntinuitad: mintg'onnn novas gliestas da cleghers, repartidas sur l'entira vallada. Omisduas parts s'audan ensemen. Las tgisas muossan daco ch'il sistem era necessari, e las gliestas muossan co la vischnaunca ha manteniu el sur decennis.

Fontauna: Denter idilla e paupradad da Tarcisi Hendry, document Populaziun.pdf; paginas 1437–1464; <https://www.historia-tujetsch.ch/wp-content/uploads/2023/10/Castitgs.pdf>